

DİCLE ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Hakemli Dergi

**CİLT: V
SAYI: 1**

HZ. PEYGAMBER'İN (S.A.V.) YÜCE AHLÂKI VE BAZI DELİLLER İŞİĞİNDA 'ABESE VE TEVELLÂ' İFADELERİNİN MUHATABINI YENİDEN DÜŞÜNMEK

Yrd. Doç. Dr.Yener ÖZTÜRK*

Özet

Bu makalede, Abese suresinde geçen *abese* ve *tevellâ* fiillerinin failinin kim olabileceği hususu yeniden tartışmaya açılacaktır. Çalışmamızda, kalıplaşmış kanaatin aksine, ilgili ayetlerle kastedilen kişinin Hz. Peygamber olarak düşünülmesinin isabetli bir yaklaşım olamayacağı görüşü savunulacaktır. Bu cümleden olmak üzere, Hz. Peygamber'in yüce ahlakı, ilgili ayetlerin gramatik yapısı ve hadis kaynaklarının yeniden gözden geçirilmesi gibi farklı açılardan, söz konusu iddiaya cevap aranacaktır.

Anahtar kelimeler: Yüz ekşitme, sırt çevirme, yüce ahlak, gramatik yapı.

Abstract

The matter of whom can be the subject of verbs 'abasa' and 'tavallâ' that passed in the sûrah Abasa will be interpreted in this article. In this our study, the contrary to the stereotyped opinion, this view will not be a true approach that the Prophet being considered as a meant person in the relevant verses will be researched in the differents points. We briefly constitute them by this titles: In terms of sublime character of Prophet, grammar structure of concerning verses and critique of expression in the tradation's sources.

Key words: to frown, to turn away, sublime character, grammar structure.

Giriş: 'Abese ve Tevallâ' İfadelerinin Anlamı

Bu iki fiilin failinin kime ait olması gerektiği konusunu tartışmaya açmadan önce burada onların anlamları ile ilgili olarak klasik lügatlerimizde yer alan açıklamaları aktarmak istiyoruz.

Abese: Bu fiil için lügatte, umumiyetle yüz ekşitme¹ anlamı verilir. Bunun yanında birşeyden ötürü duyulan 'derin üzüntü ve kızgınlığın yüze aksetmesi'² anlamı da verilir. Rağıb el-İsfahanî ise bu çerçevede ilgili fiilin mastarı olan 'ubûs' için 'göğsün/için daralmasından meydana gelen yüz

* D.Ü.İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ - Bkz., Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh*, (thk.: A. el-Attar), Daru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1984, III, 945; İbn Manzur, Ebu'l-Fadl, *Lisânu'l-Arab*, (Renkli baskı), Daru't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 1985, IX, 20.

² - Bkz., İbn Faris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Lüğa* (thk.: Abdusselam Muhammed Harun), Daru'l-Ceyl, Beyrut tsz., IV, 211

ekşimesi/asılması' anlamını verir.³ Bu fiilin dilimizdeki karşılığı ile ilgili olarak Asım Efendi'nin *Kamus Şerhi*'nde ise şu açıklamalara yer verilir: Mastarı 'abs' ve 'ubûs' olarak gelen bu kelime, geçişsiz kullanımıyla 'huzursuzluktan yüzün ekşimesi ve buruşması' anlamını ifade eder. Geçişli (müteaddî) olarak kullanıldığında ise, 'yüz ekşitmek, surat asmak, kaş çatmak' gibi anlamlara gelir.⁴

Tevellâ: Yüz çevirmek ve sırtı dönmek manalarına⁵ gelen bu fiil, iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, cismen (fizikî olarak) bir taraftan başka bir tarafa yönelmek, diğeri, söze kulak vermeyi ve emre uymayı terk etmek.⁶ İkinci anlamıyla bu fiil Kur'an'da onlarca ayette geçerken⁷, birinci anlamı itibariyle birkaç ayette yer alır.⁸ Bazen de bu fiil, az da olsa her iki anlamı içine alabilecek şekilde kullanılır.⁹

İlgili fiillerin anlamlarıyla alakalı olarak yapmış olduğumuz özlü bir açıklamadan sonra burada Abese suresinin konunun bütünlüğüyle irtibatlı gördüğümüz ilk 23 ayetine orjinal metniyle birlikte yer vermek istiyoruz:

عَسَ وَتَوَلَّى {1} أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى {2} وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهَ يَزْكَى {3} أَوْ يُذَكَّرُ فَتَنَفَعَهُ الذِّكْرَى {4} أَمَّا مَنْ اسْتَغْنَى {5} فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى {6} وَمَا عَلَيْكَ أَلَّا يَزْكَى {7} وَأَمَّا مَنْ جَاءَكَ يَسْعَى {8} وَهُوَ يَخْشَى {9} فَأَنْتَ عَنْهُ تَلَهَّى {10} كَلَّا إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ {11} فَمَنْ شَاءَ ذَكَرْهُ {12} فِي صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ {13} مَرْفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٍ {14} بِأَيْدِي سَفَرَةٍ {15} كِرَامٍ بَرَرَةٍ {16} قَتَلَ الْإِنْسَانَ مَا أَكْفَرَهُ {17} مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ {18} مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ {19} ثُمَّ السَّبِيلَ يَسِّرُهُ {20} ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ {21} ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ {22} كَلَّا لَمْ يَقْبْضِ مَا أَمَرَهُ {23}

³ - İsfahanî, Rağib, *el-Müfredat*, Kahraman yay., İstanbul 1986, s.480.

⁴ - Bkz., Asım Efendi, *Kamus Tercemesi*, Bahriye mat., İstanbul 1305, IV, 954.

⁵ - Bkz., Cevherî, *age.*, VI, 2529; İbn Manzur, *age.*, XV, 407.

⁶ - İsfahanî, *age.*, s. 838.

⁷ - Bkz., M. Fuad Abdülbakî, *el-Mu'cemu'l-Müfrehes*, Daru'l-Hadîs, Kahire 1987, s. 932-3.

⁸ - Bkz., Bakara, 2/205; Tevbe, 9/92; Taha, 20/60.

⁹ - Bkz., A'raf, 7/79, 93; Yusuf, 12/84.

¹⁰ - Yapacağımız izahlar ışığında makalemizin sonunda bu ayetler için uygun gördüğümüz meali vermeğe çalışacağız. Şimdilik İlgili kısımlar için Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanan meâldeki tercüme-yi arz ediyoruz: 1-2. Yanına kör bir kimse geldi diye (Peygamber) yüzünü asıp çevirdi. 3. Ne bilirsin, belki de o arınacak; 4. Yahut öğüt alacaktı da bu öğüt kendisine fayda verecekti. 5-6. Ama sen, kendisini öğütten müstağni gören kimseyi karşına alıp ilgileniyorsun. 7. Arınmak istememesinden sana ne? 8-10. Sen, Allah'tan korkup sana koşarak gelen kimseye aldurmuyorsun. 11. Dikkat et; bu Kuran bir öğüttür. 12. Dileyen onu öğüt kabul eder. 13-14. O, kutsal kılınmış, yüceltilmiş, arınmış sahifeler üzerindedir. 15-16. İyi kimseler, saygıdeğer elçilerin eliyle yazılmıştır. 17. Canı çıksın o insanın, o ne nankördür! 18. Allah onu hangi şeyden yaratmış? 19. Onu meniden yaratıp merhalelerden geçirerek ona şekil vermiş; 20. Sonra, yolu ona kolaylaştırmıştır. 21. Sonra onu öldürür ve kabre koyar. 22. Sonra, dilediği zaman onu tekrar diriltir. 23. Hayır; Allah'ın kendisine buyurduğunu hala yerine ge-

SUREDE GEÇEN 'ABESE ve TEVELLÂ' FİİLLERİNİN FAİLİNİN HZ. PEYGAMBER OLUP OLAMAYACAĞININ İMKANI

Yüzünü ekşitip sırtını çeviren kimdir? Dünden bugüne bu ayetle ilgili olarak yapılan yorumların büyük çoğunluğuna göre, bu ifadelerle Hz. Peygamber kastedilmiştir.¹¹ Bununla birlikte Musa Cârullah (ö.1949) ve M. Huseyn et-Tabatabaî (ö. 1981) gibi kişiler, bu iki ifadeyle kastedilenin Hz. Peygamber olmadığını/olamayacağını ısrarla savunmuşlardır. Bu iki zata göre de bu fiillerle kibir ve istiğna içinde inkarında direnen, Kureyş'in önde gelen müşriklerinden birisine dikkat çekilmektedir. Bu cümleden olmak üzere, Musa Carullah *Kitabu's-Sunne* isimli eserinde bu çerçevede şöyle der:

En yakın ihtimal, gaib zamirin, kinayeli olarak malı ve nesebi ile böbürlenlen, hak ve hidayetten kendisini müstağni gören mütekebbir adama raci olmasıdır; 17. ayette "*Kahrolası insan! Ne inkarcıdır*" ifadeleri de buna delalet etmektedir. Zira şefkat ve merhamet Peygamberi'nin yüzü daima mütebessimdi. Hiç kimse onun güleç yüzünde asıklık görmemiştir.¹²

Musa Cârullah, Abdullah İbn Ümmi Mektum'la bağlantılı olarak Abese suresinin nüzül sebebini ise şöyle değerlendirir:

Hiz. Peygamber, kabilelerin ileri gelenlerine yöneldi, kabilenin büyüğünün hidayetini kabilenin kendi hidayeti için yeterli gördü. A'mâ (Abdullah b. Ümmi Mektum) ile az bir süre ilgilenmedi. Zira onu tanıyordu ve hayırlı bir kimse olduğunu biliyordu; sohbet şerefine nail olması için birkaç saniye bekletiverdi. İşte Hz. Peygamberin bu davranışı (onu kısa bir süre için de olsa bekletmiş olması), başlı başına bir surenin inmesine sebep olmuştur.¹³

Kendi ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Carullah'a göre bu surenin nüzulüne sebep olan husus, Hz. Peygamber'in kısa bir süre için de olsa İbn Ümmi Mektum'u bekletmiş olmasıdır, yoksa, iddia edildiği gibi, Hz. Peygamber'in ona yüzünü ekşitip sırtını dönmesi değildir. Çünkü bu iki sıfat da müşrik kişiyle ilgilidir. Ancak M. Carullah, düşünceleri istikametinde bir meal önermemiştir. Biz, ilgili açıklamalarından hareketle onun ilk iki ayetle ilgili olarak şöyle bir çeviriye taraftar olduğunu tahmin ediyoruz: 'O müşrik kişi, -Peygamber'i dinlemek üzere- yanına gelen a'mâ'dan duyduğu rahatsız-

tirmemiştir. (Diğer meallerde de hemen hemen aynı anlamlar verildiği için biz burada bir örnekle yetindik.)

¹¹ - Müfessirlerimizin bu konuyla ilgili görüşlerini 'hadis kaynaklarında geçen ifadeler açısından' adlı başlık altında ele alacağız.

¹² - Carullah, Musa, *Kitabu's-Sunne*, (çev.: Mehmet Görmez), Ankara Okulu yay., Ankara 1998, s. 42.

¹³ - A.g.e, s. 42.

lık sebebiyle yüzünü ekşitip sırtını dönüp gitti.’¹⁴ Hüseyin et-Tabatabaî de, Carullah gibi, surenin ilgili iki ifadesiyle kastedilenin, kendisini Peygamber’e ve hidayete muhtaç görmeyen müşriklerin önde gelenlerinden birisi olduğunu önemle vurgular ve buna surede, “*hayır, şüphesiz ki o (Kur’an sadece gerçekleri) hatırlatan bir öğüttür. Ondan ancak isteyen/dileyen öğüt alır*” şeklinde yer alan ayetlerin delalet ettiğini söyler. Ayrıca o, bu ifadelerin Hz. Peygambere atfedilmesinin onun yüce ahlakıyla da telif edilemeyecek bir durum olduğunu belirtir.¹⁵

‘Abese’ ve ‘tevellâ’ ifadeleriyle ilgili olarak farklı bir yaklaşım ortaya koyan kişilerin görüşleri özet olarak bundan ibarettir. Biz, bu ayetlerin yorumu bağlamında gerek Musa Carullah’ın, gerekse –bir kısmı hariç olmak şartıyla- Tabatabaî’nin yaklaşımını birkaç yönden daha isabetli bulmaktayız. Şimdi, bu yaklaşımı neden daha isabetli gördüğümüzün gerekçelerini beş farklı açıdan ele alıp değerlendirmeye çalışacağız:

1. Hz. Peygamberi’n yüce ahlakı açısından,
2. İlk iki ayeti takip eden cümlelerin tabi olduğu gramatik kural açısından,
3. Surede yer alan bazı karineler açısından
4. Bu surede geçen fiillerin diğer surelerdeki benzer ifadelerle karşılaştırılmasıyla elde edilen veriler açısından,
5. Hadis kaynaklarında geçen ifadeler açısından.

1. Hz. Peygamberin Yüce Ahlakı İtibariyle

Biz bu başlık altında, söz konusu ifadelerin Hz. Peygamber’in yüce ahlakı içinde bir yere oturtulmasının güçlüklerini ifade sadedinde bazı ayetlere yer vereceğiz. Ayrıca bu çerçevede hadis kaynaklarında geçen bazı örnekleri de arzetmeye çalışacağız.

¹⁴ - Bu iki ayet gibi, Carullah, surede 3. ve 4. ayet olarak yer alan وَمَا يَذْكُرْ لَعَلَّ يَزْكَى أَوْ يَذْكُرْ cümlesinin anlamıyla da ilgili bir meal önermemiştir. Bize göre, bu ayet, konunun anlaşılması için hayati bir öneme sahiptir.

¹⁵ - Bkz., Tabatabaî, Muhammed Hüseyin, *el-Mizan fî Tefsiri'l-Kur'an*, Müessesetü İsmailiyyan, İran 1972, XX, 199-202. Tabatabaî, tefsirinde surenin ‘ve mâ yudrike...?’ şeklinde başlayan ayeti üzerinde durur, ancak, o bunu farklı bir şekilde ele alır. Bu ayetin muhatabını Hz. Peygamber olarak görmez, o, buradaki muhatabın da ‘abese’ ve ‘tevellâ’ ifadeleriyle kendisine dikkat çekilen müşrik kişi olduğunu söyler. Bundan başka müfessirimiz surede ‘(Sen ki) (hidayete) ihtiyaç hissetmeyene yöneliyorsun... Haşyet/saygı içinde koşup sana gelenle ise meşgul oluyorsun’ şeklinde yer alan ayetlerin muhatabının da Hz. Peygamber olmadığını savunur. Tabatabaî’nin bu iki ayeti bu şekilde değerlendirmesi, açıktır ki metnin bütünlüğüne ters düşmektedir. İlgili pasajın bağlamına dikkatle bakıldığında bu son iki ayeteki muhatabın Hz. Peygamber olduğu rahatlıkla anlaşılabilecek bir husustur. Öyle görünüyor ki, Şîî düşünceye hakim olan ‘imametın masumiyeti’ görüşü, burada müfessirimizin üzerinde etkisini ziyadesiyle hissettirmektedir.

a. Kur'an'da -Hz. Peygamber'in yüce ahlakı ve onun kendisine inanıp teslim olmuşlara karşı nasıl bir tavır sergilemesi gerektiğiyle ilgili olarak- yer alan bazı ayetler:

1. “*Sen yüce bir ahlak üzerindesin*”¹⁶ Bu ayet, ‘Alak suresini müteakiben nazil olan Kalem suresinin bir ayeti olması itibariyle, Abese suresinden önce nazil olmuş bulunmaktadır. Tefsir kaynaklarının bu nokta üzerinde ittifak ettiğini görmekteyiz. Bu bize Hz. Peygamber’in nübüvvetinin başlangıç yıllarından itibaren Allah tarafından yüce bir ahlakla donatıldığını göstermektedir. Bu ‘yüce ahlak’ gerçeğinden hareketle, ‘abese’ ve ‘tevela’ fiillerinin sahibi olarak Hz. Peygamber’i gösterenlere şunu sorabilir miyiz: Acaba, kendisine gözleri görmeyen biri olarak istekle koşup gelen bir kişiye karşı ‘surat asıp sırt çevirme’ gibi bir tavrı onun yüce ahlakıyla nasıl telif edebiliriz?

2. “*Sana ittiba etmiş müminlere (şefkat) kanadlarını indir.*”¹⁷ Kur'an'ın bu ayeti de, Hz. Peygamberin muhataplarına karşı, hususiyelâ, Allah'a iman edip teslim olmuş insanlara karşı surat asıp yüz çevirmesine asla izin vermeyen bir anlam derinliğine sahiptir. Bu çerçevede burada hatırlatılması gereken bir ayet de Şuara suresinde geçer: “*Sakin onlardan bazılarını yararlanmaları için verdiğimiz dünyalığa bakma. (Bakıp da bunlarla onların varlıklarına bir değer biçme.) Ve (iman etmiyorlar diye) de onlara üzülmeye. Sen (merhamet) kanatlarını müminlere indir.*”¹⁸ Mekki olan bu surelerin her iki ayeti de bize, Hz. Peygamber'in Allah tarafından hazırlandığını/korunduğunu göstermektedir. Tefsir kaynaklarımızda da zikredildiği üzere, zaman zaman Kureyşin ileri gelenleri, Allah Rasulü'ne gelerek şöyle bir teklifte bulunmuşlardır: Senin yanında bulunan şu insanlarla aynı mecliste oturamayız. Ya bize hususi bir gün ayır, ya da biz geldiğimiz de onları ya-

¹⁶ - Kalem, 68/4.

¹⁷ - Şuara, 26/215.

¹⁸ - Hicr, 15/88. Müşriklerin, ‘sen bunları yanından ayır, biz geldiğimiz zaman seninle hususi görüşelim’ şeklindeki tekliflerine Hz. Peygamberin iltifat etmesinin mümkün olamayacağını garanti eden diğer bir ayet de Kehf suresinde geçer: “*Sabah akşam, Rablerinin rızasını dileyerek, O'na yalvaranlarla beraber sebat et. Dünya hayatının güzelliklerini isteyerek, gözlerini o kimselerden ayırma ve kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, hevasına tabi olmuş ve işi-gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme.*” (Kehf, 18/28.) Dikkat edilirse bu ayette de En'am 6. ayet-teki aynı anlam vardır. Yani Peygamber böyle birşeyi düşünmüş ve bundan dolayı da Allah tarafından ‘bu düşünceden hemen vazgeç’ şeklinde bir uyarı almış değildir. Bizce bu ifadeler şu şekilde anlaşılmalıdır: Yüce Allah, ta baştan, Peygamberine müşriklerin bu türden isteklerini kale almaksızın, kendisine gönülden inanmışlarla beraber, önceden olduğu gibi yine aynı sabırla, yoluna devam etmesi gerektiğini bildirmiştir. Ayet bu şekilde düşünülmeyeceği takdirde, o zaman ortaya ‘dünya hayatının zinetlerine/nimetlerine kavuşabilmek için, gözlerini, kendisine candan bağlılardan çevirip Allah'tan gafil, taşkın kişilerin isteklerine boyun eğmeyi düşünmüş ve bu sebeple uyarılmış bir peygamber’ portresi çıkacaktır ki bu aklı selimin kabul edebileceği bir şey değildir.

nından uzaklaştı. ¹⁹ Bunun üzerine şu ayet o anda nazil olmuş ve ona böyle birşeyi asla düşünmemesi gerektiğini bildirmişti: “*Sakın, sabah akşam (seninle beraber) Allah’ın rızasından başka birşey istemeyenleri yanından uzaklaştırma. Onların (fakirleri yanından uzaklaştırmanı isteyenlerin) hesabından sana, senin hesabından da onlara bir sorumluluk yoktur ki onları kovup da zulmedenlerden olasın.*” ²⁰ Bu ayet-i kerimelerin taşıdığı ifadeler de, bir müşrik için, Hz. Peygamber’in, kendisinden yararlanmak için saygı ve istekle koşup gelen bir kişiye yüz ekşitip sırtını dönmesine müsaade etmeyeceğini göstermektedir.

3. “*Kasem olsun, size içinizden öyle bir Peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir; o, sizin (ve diğer tüm) müminlerin üstüne hırsla titreyen şefkat ve merhamet sahibi birisidir.*” ²¹ Hz. Peygamberin inanan insanların yarar ve kurtuluşu için sergilemiş olduğu gayreti/hırsı

¹⁹ - Mesela bkz., İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, III, 254.

²⁰ - En'am, 6/52. Bu ayet, bazı tefsirlerde iddia edildiği gibi, Hz. Peygamber Kureyş büyüklüğünün isteklerine uyarak bu müminleri yanından çıkarmak istemiş de bunun üzerine inmiş değildir. Ahmed b. Hanbel'in naklettiği rivayete baktığımızda, Hz. Peygamber herhangi bir karar vermeden bu ayet nazil olmuştur. (Bkz., İbn Hanbel, *Müsned*, I, 420) Bu da onun isabetli olan davranışı bir an önce seçmesine vesile olmuştur. İbn Hanbel'in rivayetinin dışında bu ayetlerin nüzul sebebiyle ilgili olarak tefsirlerimizde yer alan başka rivayet de söz konusudur. Bu nakilde Hz. Peygamberin Kureyş'lilerin isteklerini kabul ettiği işlenir. Ancak Hafız İbn Kesir, tefsirinde, bunun garib bir hadis olduğunu belirttikten sonra bu rivayette isimleri geçen şahıslarla ilgili tutarsız bilgilerin yer aldığını söyler. (Bkz., İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, III, 255.)

Esasında inkarcıların ileri gelenlerinin bu türden isteklerine birçok peygamber muhatap olmuştur. Ancak onların bu türden talepleri peygamberler tarafından asla dikkate alınmamıştır. Mesela, Hz. Nuh'un kavmi kendisine “*sana seviyeleri düşük kimseler tabi olup dururken, biz sana iman eder miyiz hiç*” dediğinde, onun cevabı gayet net olmuştu: “*Ben mü'minleri kovup uzaklaştıracak (tardedecek) değilim.*” (Şuara, 26/111-4. Keza bkz., Hud, 11/29.) Hiç şüphe yok ki Hz. Nuh (as) ve Hz. Hud (as), kendilerine getirilen böyle bir teklifi tereddüt göstermeksizin nasıl reddetmişlerse, Hz. Peygamber de aynen öyle reddetmiştir.

Bu konuda farklı düşünce beyanında bulunanların iddialarını temellendirme sadedinde akıllarına ilk gelen genelde İsrâ suresinin 74. ayeti olmaktadır. Rivayetlere göre, Sakif kabilesi Hz. Peygamber'den İslam'ı kabul etmelerinin bedeli olarak, bazı vecibelerden muaf tutulma gibi imtiyaz istiyorlardı. İşte bu olay üzerine şu ayet inmişti: “*Şayet Biz seni tespit etmeseydik (kalbini hakikate sabitlemeseydik), az da olsa onlara meyledebilirdin*” (İsrâ, 17/74). Unutulmalıdır ki bu ayet ‘farz-ı muhal’ çerçevesi ve şartı içinde ifade olunmuştur. Bu itibarla burada verilmek istenen mesajın şöyle anlaşılması gerektiği kanaatindeyiz: ‘Ey Nebi, biz seni ta baştan hakikatin içine tespit etmeseydik, sen kendin olarak azda olsa onların bir kısım tekliflerine meyledebilirdin, zira sen onların hidayetine çok hırslısın. Ne var ki biz sana bütün duygularında istikamet ve ölçü verdik, böylece seni muhtemel ifrat ve tefritten korumuş olduk; yani sen tarafımızdan, baştan öyle sağlam bir hakikat zeminine oturtulmuşsun (tespit olunmuşsun) ki, senin bulunduğun yerde artık bir zemin çökmesinden bahsetmek mümkün değildir.’ Hasılı, ‘az meylederdin’ demek ‘meylettin’ anlamına gelmez. Mümkünü vaki kılacak hiçbir hadise yokken, Hz. Peygamber’de böyle bir zaaf aramak, sathî bir düşünceyle varılmış olan bir sonuç olup makul değildir. Zira ayet, meseleyi, ‘şayet (lev lâ)...’ çerçevesi/şartı içinde ele almaktadır.

²¹ - Tevbe, 9/127.

ve de onlar adına içinde taşımış olduğu merhamet ve şefkatin boyutunu dile getirmesi bakımından bu ayet her türlü yorumun üzerinde bir açıklığa sahiptir. Bu ayetin perspektifinden diyeceğimiz şudur ki Kur'an'ın, bir yerde müminlere karşı 'raûf' ve 'rahîm' olarak tanıttığı bir Nebî'yi başka bir yerde 'abûs' olarak zikretmesi onun hikmetli üslubu açısından makul gözükmemektedir. Bu bağlamda şu ayeti de hatırlatmamızda yarar görüyoruz: "*Allah'tan bir rahmet ile sen onlara yumuşak davrandın, şayet sen kırıcı/kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılıp giderlerdi.*"²²

b. Hz. Peygamber'in yüce ahlakını göstermesi bakımından hadis kaynaklarında yer alan bazı tablolar:

1. Bir gün Allah Rasûlü mescitte oturuyordu. İçeriye bir bedevî girmişti. İhtimal, ona birşeyler sorup öğrenecekti; fakat bu adam gitti ve mescidin bir tarafına idrar etmeye durdu. Tabiatıyla, bir mabedin/mescidin içine, hem de bir Peygamberin huzurunda bevleden bu kişi, oradakilerin öfke ve müdahalesine sebep olmuştu. Ne var ki engin bir hilim ve anlayış sahibi Hz. Peygamber o kişiye yüzünü ekşitmediği gibi, oradakilere "*onu bırakın ve idrarını kestirmeyin*" demişti. Sonra da "*gidin bir kova su getirip idrarınızı üzerine dökünüz*" buyurmuştu.²³

2. Yine Allah Rasûlü'nün mal taksiminde bulunduğu bir sırada Zü'l-Huveysira adında birisi ona hitaben küstahça bir üslupla, "*adil ol, ey Muhammed!*" demişti. Bir insanı derinden sarsabilecek böylesine bir kaba davranış karşısında Hz. Ömer daha fazla dayanamaz ve "*bırak şu münafığın başını alayım ya Rasulellah*" der. Hz. Peygamber, Ömer'i (ra) ve onun gibi düşünenleri teskin ettikten sonra adama döner ve sadece şunu der: "*Yazık, eğer ben de adil olmazsam, başka kim adil olabilir ki?*"²⁴ Görüldüğü gibi, o, böyle bir tablo karşısında bile edeb ve nezaketinden asla ayrılmıyor ve yüzünü ekşitmiyordu.

3. Bir başka gün, Hz. Peygamber, mescitte arkadaşlarıyla sohbet etmiş ve tam hücreğine çekilmek üzere iken bir bedevi -boynunda iz bırakacak şekilde- onun cübbesini arkadan çekerek "*ey Muhammed hakkımı ver; iki devemi de yükle. Bunları ne kendi malından, ne de babanın malından veriyor değilsin*" diyordu. Hz. Peygamber'e karşı sergilenen bu rencide edici davranış karşısında orada bulunanların canı sıkılıp sinirlenmişlerdi. Hz. Peygamber ise, "*bu adama istediğini verin*" buyurarak arkadaşlarını yatıştırmıştı. Hz. Peygamber yine orada da ne acı bir söz ne de ekşi bir yüzle ona mukabelede bulunmamıştı.²⁵

²² - Al-i İmran, 3/159.

²³ - Bkz., Buharî, Vudû', 58; Müslim, Tahare 98.

²⁴ - Bkz., Buharî, Edeb 95; Müslim, Zekat 142.

²⁵ - Ebu Davud, Edeb 1; Nesâî, Kasame 24.

Sonuç olarak, Kur'an'daki ifadeler ve hadis kaynaklarındaki tablolardan hareketle diyebiliriz ki, insanların kaba tavır ve münasebetsiz davranışlarına bile surat asmayıp onlara engin müsamaha ve nezaketiyle mukabelede bulunan yüce ahlak sahibi bir Peygamber'in, kendisinden birşeyler dinlemek için saygıyla meclisine koşarak gelen bir mümine-üstelik a'ma olması cihetiyle şefkate/anlayışa ziyadesiyle muhtaç ve müstehak birisine- yüz ekşitip sırtını çevirmesi mümkün gözükmemektedir. Bir beşer olması sebebiyle Hz. Peygamber'in, maruz kaldığı acı ve olumsuz manzaralar karşısında, tabiatıyla, yüzünde hüznün ve ızdırap eksik olmamıştır, ancak o kendisine samimiyetle yönelmiş hiçbir şahsa surat asıp sırtını dönmemiştir.

2. İlk İki Ayeti Takip Eden Cümlelerin Tabi Olduğu Gramatik Kural Açısından

Bu başlık altında surenin 3. ve 4. ayetini dilbilgisi kuralları ve anlam bütünlüğü açısından değerlendireceğiz.

Biz, burada surenin لَعَلَّه يَرْكَبُ أَوْ يَذْكُرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرَى وَمَا يُذْرِيكَ ayetleriyle ilgili olarak, son derece basit, ancak şimdiye kadar gözden kaçmış önemli bir hususa dikkat çekmek istiyoruz. Şöyle ki bu ayette geçen يَذْرِي fiili, “أَذْرَى” fiilinin muzarisi olup, ‘bildirmek, haber vermek’ gibi anlamlara gelir. Müteaddî bir fiil olması sebebiyle de en az iki mef’ul alır. وَمَا يُذْرِيكَ أَذْرَاكَ مَا يَوْمَ الدِّينِ (Din gününün ne olduğunu sana bildiren nedir?)²⁶ ayetinde görüldüğü gibi. Dikkat edilirse ‘edrâ’ fiili burada iki meful almıştır. Birincisi ‘sana’ anlamındaki كَ zamiridir. Diğeri ise cümle halindeki مَا يَوْمَ الدِّينِ ifadesidir. Tabiatıyla bu nahvî zorunluluk, üzerinde durduğumuz ayet için de geçerlidir. Yani bu ayette de كَ zamiri yine birinci mefuldür. İkinci meful ise لَعَلَّه يَرْكَبُ أَوْ يَذْكُرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرَى cümlesidir. İzahına çalıştığımız bu zorunluluktan hareketle bu ayetin anlamı bize göre şöyle tercüme edilmelidir: “(Ey Nebi), onun belki arınacağını/temizleneceğini yahut alacağı öğüdün kendisine bir yarar sağlayacağını sana ne/kim bildirdi?”²⁷ Nitekim Kadî Beyzavî, bu ayetle alakalı olarak kabul edilen görüşü aktardıktan sonra, ikinci bir tevcihin imkanından bahseder. Bu tevcihe göre, وَمَا يُذْرِيكَ لَعَلَّه يَرْكَبُ ayetinin, ‘lealle’ kelimesinde geçen zamir, ‘kafir’ kişiye raci olup Hz. Peygamber’e şu mesaj verilir: ‘Ey Nebi, o kafirin kendini İslam ile arındıracağını veya senden alacağı öğütten yararlanacağını

²⁶ - İnfitar, 82/17.

²⁷ - Abese, 80/3.

ten yararlanacağını ummaktasın/beklemektesin. Umup beklediğin bu sonucun gerçekleşebileceğini sana ne/kim bildirdi? (ve ma yudrike..?)²⁸

Şarih Şeyhzâde, Beyzavî'nin bu ikinci tevcihindeki 'ma yudrike?' kalıbının "lâ yudrike şey'un" anlamında olduğunu belirtir.²⁹ Beyzavî'nin tefsirinde 've kîle..' şeklinde yer alan bu tevcih hariç, tefsirlerimizde -edrâ fiili için düşünülmesi gereken ikinci mefulün dikkate alınmasıyla yapılmış- başka bir yorum göremiyoruz.

Acaba, aynı zamanda birer dil uzmanı olan müfessirlerimiz bu hususu dikkate almaksızın zorlamalı farklı bir tercihe neden başvurmuşlardır? Bizce bunu sebebi, onların 'abese' ve tevellâ' fiilleriyle kastedilen kişinin 'Hz. Peygamber olduğu' ihtimalini, aksini düşünmeyecek şekilde kabullenmiş olmalarıdır.³⁰ Böyle bir ön kabul ise, onları bu cümlelerin anlamıyla ilgili olarak zorlamalı tercümelere sevketmiştir; iki mef'ûlüyle birlikte tek bir cümle olarak düşünülüp tercüme edilmesi gereken ayeti, zorunlu olarak iki ayrı cümle şeklinde ele almışlardır. Buna bağlı olarak -İbn Ümmi Mektum kastedilerek- ayete, 'Ne bilirsin, belki de o arınacak, yahut öğüt alacaktı da bu öğüt kendisine fayda verecekti.' veya 'Onun halini sana kim bildirdi! Belki de o temizlenecek...' şeklinde anlamlar vermişlerdir.³¹ Biz, bu ayetin bu şekilde tercüme edilmesinin isabetli olamayacağını, bir sonraki 'surede yer alan bazı karineler açısından' adlı başlığı altında ayrı bir açıdan yeniden ele alacağız.

Surenin, 3. ve 4. ayetleriyle ilgili durum açıklık kazandıktan sonra şimdi ilk iki ayete tekrar geri dönelim. Burada عَبَسَ وَتَوَلَّى أَن جَاءَ الْأَعْمَى aye- tiyle ilgili iki ihtimal söz konusudur: 1. Gerek 'abese' ve 'tevellâ' fiillerinin

²⁸ - el-Beyzavî, el-Kadî, *Envârü'l-Tenzîl* ('Haşiyetü Şeyhzâde' kenarında), Hakikat Kit., İstanbul 1991, IV, 524.

²⁹ - Aynı yer.

³⁰ - Öyle görünüyor ki müfessirlerimizin bu konudaki kanaatlerini pekiştiren şu iki husus olmaktadır: 1. Surenin devamında birbiri ardınca gelen şu ayetler: "(Ey Nebi) sen, saygıyla sana koşarak geleni bekletiyorsun." 2. Gerek İmam Malik'in *Muvatta'*sında, gerekse Tirmizi'nin *Sünen*'inde, 'Abese ve tevellâ (ile başlayan bu sure) İbn Ümmi Mektum hakkında nazil oldu' şeklinde geçen cümle. Biz bu iki hususun nasıl değerlendirilmesi gerektiğine dair eleştirel değerlendirmemizi, "Hadis kaynaklarında geçen ifadelerin, tefsir kitaplarında anlatılan bilgilerle karşılaştırılmasıyla ulaşılan veriler itibarıyla" başlığı altında yapacağız.

³¹ - Böyle bir tevcihte 've ma yudrike?' cümlesindeki edrâ fiilinin mef'ûlü mahzûf olarak düşünülmektedir. Buna göre cümlelerin anlamı şöyledir: 'Ey Nebi, gelen a'mânın durumu- nu/akıbetini sana ne bildirdi? Ne bilirsin belki de o arınacak....' Muhyiddin Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm* adlı tefsirinde, bu cümlelerin her iki ihtimal açısından da irabını yapmaktadır. Hatta o irabında önceliği bizim tercih ettiğimiz tevcihe (yani edrâ fiilinin iki mefulüyle birlikte düşünülmesini gerekli kılan tevcihe) vermektedir. Ancak, buna rağmen o da yorumlarını genel kabul istikametinde yapmaktadır. Şu kadar ki M. Derviş, -ilgili ayetlerin tefsirinin sonunda- Şerif Murteza'nın 'yüz asıp sırt çevirmek Hz. Peygamber'in düşmanlarına karşı bile göstermediği sıfatlardır, nerde kaldı ki o bu tavırları dinini öğrenmek için gelen birisine karşı sergilemiş olsun' cümlesini hatırlatmak suretiyle 'yüzünü asan ve sırtını çevirenin' müşrik kişi olabileceği ihtimaline kapıyı açık tutmuş görünmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz., Derviş, Muhyiddin, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Daru İbn Kesîr, Dimaşk/Beyrut 1994, X, 375-377.)

tahtında müstetir iki gaib zamir, gerekse ‘câe’ fiiline bitişik ¹ zamiri Hz. Peygamber’e racidir. 2. İlgili zamirler, müstağni/kibirli müşrik kişiye racidir.

Şimdi sırasıyla bu ihtimaller üzerinde duralım. Birinci ihtimali dikkate aldığımızda ayetin anlamı şöyle olacaktır: “Yanına a’mâ (biri) geldi diye (Peygamber) yüzünü asıp sırtını döndü.” Türkçe meallerde de tercih edilen böyle bir çeviri, –surenin 3. ve 4. ayetlerinin gramatik yapısı açısından anlamını dikkate aldığımızda- geçerliliğini yitirmiş olmaktadır. Diğer taraftan bu şekil bir tercümede, surenin muhatabının Hz. Peygamber olduğu hususu unutulmuş bulunmaktadır. Burada demek istediğimiz şudur ki, madem ki bu sure, İbn Ümmi Mektum’dan ötürü Hz. Peygamber’in dikkatini çekmek için indirilmiştir, o zaman ilk ayetlerde de Hz. Peygamber’in –gaib sigasıyla değil de- doğrudan muhatap alınmış olması gerekmez miydi? Yani, iddia edildiği gibi, eğer, yüz ekşitip sırt çeviren Hz. Peygamber ise, o zaman ifadenin ‘Ey Nebi, sana bir a’mâ geldi diye yüzünü ekşittin ve sırtını çevirdin...’ şeklinde başlaması gerekmez miydi? Kur’an’ın hikmetli ve mübîn üslubuyla da örtüşen böylesi değil midir? Bu noktada ilgili sorularımıza cevap mahiyetinde birisi şöyle diyebilir: ‘Kur’an’ın böyle gaibden muhataba geçişi (iltifatı) vardır.’ Bizce Kur’an’da zaman zaman görülen bu türden bir geçişin/iltifatın burada da söz konusu olduğunu düşünmek makul değildir. Çünkü bunun için hikmetli ve matlup bir mananın olması gerekir, bu olmadıkça Kur’an gaipten muhataba iltifat etmez.

İkinci ihtimali dikkate aldığımızda ise, ilk iki ayetin anlamı şöyle olacaktır: “O (kibirli müşrik), yanına a’mâ (biri) geldi diye yüzünü astı ve sırtını dönüp gitti.” Gerek Hz. Peygamber’in yüce ahlakı, gerekse bazı delil ve karineler açısından birinci ihtimalden daha isabetli bulduğumuz böyle bir tercüme ile ilgili olarak burada birkaç noktaya değinmek istiyoruz. Açıktır ki a’mâ’nın, müşrik kişinin yanına gelmesi ondan istifade etmek için değildir, zira İbn Ümmi Mektum, Peygamber’ini dinlemek için o meclise gelmiştir. Nitekim bu husus surenin “*sana saygıyla koşarak varana gelince*...” ayetiyle tasrih edilmiştir. Burada önemle hatırlatmak istediğimiz nokta şudur. Abdullah İbn Ümmi Mektum söz konusu meclise geldiğinde Hz. Peygamber o sırada müşriklerin büyüklerinden birisiyle ikili olarak görüşmektedir.³² Öyle anlaşılıyor ki, kibrine yenik düşen bu inkarcı, maddi imkan ve konumu itibarıyla fakir ve de a’mâ olan İbn Ümmi Mektum’un yanında bulunmasından rahatsız olmuştu. Zira o, kendi düşünce dünyasına göre, büyük ve çok önemli birisiydi, yanına (bulunduğu meclise) sıradan/fakir insanlar gelmemeliydi.³³ İşte

³² - Bkz., Muvatta, Tefsiru’l-Kur’an, 8; Tirmizî, Tefsiru sure (80), 1.

³³ - Biz, böyle bir sonucu –yukarıda da değinildiği üzere- o dönemdeki Kureys’in ileri gelenlerinin, Hz. Peygamber’e götürmüş oldukları tekliflerden çıkarıyoruz. (Bkz., İbn Kesir, *age.*, III, 254)

o kibirli inkarcı bu durumu bir gurur meselesi yapıp surat asmış ve sonra da sırtını dönüp oradan ayrılmıştır.

Bu cümleden olmak üzere diyebiliriz ki bu surede Allah (cc), önce ilk iki ayetle hadiseyi bizzat yaşayan Hz. Peygamber'e, o gün müşrik kişinin sergilemiş olduğu tavrı hatırlatarak başlıyor, sonra ona hitaben "(Ey Nebi), onun belki arınacağı veya alacağı öğüdün kendisine bir yarar sağlayacağını sana ne/kim bildirdi?" buyuruyor. İlk dört ayetle birlikte tablo bir bütün olarak ele alındığında ise, Allah (c.c.), Peygamber'ine, -onu inkarcı kişi üzerindeki ısrarından vazgeçirmeye yönelik olarak- şu mesajı veriyor: (Ey Nebi, sen de bizzat gördün ki) o, kibirli inkarcı yanına a'mâ biri geldi diye rahatsız olup surat astı ve sonra da sırtını dönüp gitti. Şimdi bunu görüp bilmene rağmen, o kişinin hidayeti hususunda ümidini korumaya değer, sana, şimdi veya önceden bildirilmiş bir şey mi var ki onun üzerinde böyle ısrar ediyorsun? Ümitlenip³⁴ onda ısrar etmene gerek yoktur, çünkü o, sana tabi olmaya ihtiyaç hisetmeyen bir tavır içindedir. Nitekim bu ayetlerin hemen ardından Hz. Peygambere hitaben, "أَمَّا مَنْ اسْتَعْنَى فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى (O istiğna gösterene gelince, sen ona yöneliyorsun)"³⁵ denilerek bu hususa dikkat çekilir. Bu ayeti takip eden bir sonraki ayette ise, Hz. Peygamber'in, -kibrine takılıp kalan müşrik karşısında- vazife endişe ve hassasiyetiyle bir sıkıntı duymasına gerek olmadığını vurgulamak üzere وَمَا عَلَيْكَ أَلَّا يَرْكَبَ (Onun arınmamasından sana ait bir sorumluluk yoktur)³⁶ denilir.

3. Surede yer alan bazı karineler açısından

3. 1. وَمَا يَذْرِيكَ لَعَلَّه يَرْكَبُ أَوْ يَذْكُرُ فَتَفْتَحَهُ الذِّكْرَىٰ ayetindeki zamirlerin İbn Ümm-i Mektum'a raci olduğunun ileri sürülebilmesinin şu noktadan da ma-

³⁴ - Söz konusu müstağni müşrikin bazı sözleri Hz. Peygamber'in ümitlenmesine sebep olmuş olabilir. Nitekim Muvatta ve Tirmizî'nin Sünen'inde, Allah Rasulü ile bu şahıs arasında geçen şu dayaloğa yer verilir: "...Nebî (sav), ondan dönüp diğerine (müşrik adama) yönelerek şöyle diyor: 'Ey fulanın babası, bu sana söylediklerimde bir zarar/mahzur (be's) görüyor musun? O, (kendileri için) kan (akıtılan putların) hakkı için hayır' dedi.." (Bkz., Muvatta, Tefsiru'l-Kur'an, 8; Tirmizî, Tefsiru sure (80), 1.) Bu şahıs Hz. Peygamber'in ilgili sorusuna 'hayır' diyordu, ama, iman etmeye bir türlü yanaşmıyordu.

³⁵ - Abese, 80/5. Bu ayette geçen اسْتَعْنَى cümlesinin anlam içeriği üzerinde durmamız yararlı olacaktır. Bu ifade için şu anlamlar söz konusu olabilir: 1. Hz. Peygamber'e tabi olmayı gururuna yedirememesi sebebiyle hidayete ihtiyaç hisetmeyen, 2. İman ettiği takdirde, sıradan insanlarla aynı konumda/safta olmayı hazmedemeyeceğini düşünüp hidayete ihtiyaç hisetmeyen. Bizce, burada her iki ihtimal de söz konusudur.

³⁶ - Abese, 80/7. Meallerin bir çoğunda, mesela Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait mealde bu ayete "arınmak istememesinden sana ne?" şeklinde bir anlam verilmektedir. Peygamberin gönderiliş hikmeti ve surenin bütünü dikkate alındığında böyle bir çevirinin tutarlı olamayacağı kolaylıkla anlaşılmış olacaktır. Böylesi bir anlam, bir Peygamber'in yüklenmiş olduğu misyonla da örtüşmez, çünkü, bir Peygamber'in en önemli işi, insanların arınmasına çalışmaktır.

kul olamayacağı görülmektedir. Şöyle ki; Bu zatla alakalı olarak وَأَمَّا مَنْ جَاءَكَ يَسْعَى وَهُوَ يَخْشَى (Sana (kalbi) haşyet/saygı içinde koşarak varana gelince..) denilmektedir.

Bu ayetten açıkça anlaşılmaktadır ki a'ma olarak kendisine atıfta bulunulan bu zat, Hz. Peygamberin sohbetine arzulu/istekli birisidir. Bunu يَسْعَى ifadesinden anlıyoruz. Keza, bu kişi aynı zamanda içinde haşyetin/saygının hakim olduğu birisidir. Bunu da وَهُوَ يَخْشَى cümlesinden anlamış oluyoruz.

Bu ise şu anlama gelir: A'ma kişi, kendisine الذِّكْرَى (öğüt/mesaj) nın fayda verdiği birisidir. Bu itibarla a'mâ kişi düşünülerek, “nerden bilirsin, belki de o arınacak veya dinlediği öğüt kendisine fayda edecektir” şeklinde verilecek olan bir meal tutarlılığını yitirmiş olacaktır. Tefsirlerimizde de yer aldığı şekliyle, burada birisi itiraz mahiyetinde şöyle diyebilir: Bu, iman etmiş zatın (a'mânın) dinine ait diğer hususları da öğrenerek daha derin bir arınma ve yararlanmayı ifade eder. Bizce böyle bir yaklaşım da asla problemi çözücü bir özellik arzetmez. Zira bu tür bir yaklaşımdan hareketle yapılacak olan bir tercüme, Hz. Peygamberin İbn Ümm-i Mektum'a zikranın/öğüdün fayda edip etmeyeceği konusunda sanki şüphesi varmış da Allah da ona ‘bu konuda şüphen olmamalıydı, ona hemen öğüt vermeliydin’ demiştir, gibi bir tabloyu karşımıza çıkarır. Bu ise vakiaya ters düşen bir durum olur, zira, bu zat gerek ilk müslümanlardan olması, gerekse Hz. Hatice'nin dayısı oğlu olması³⁷ cihetiyle, Hz. Peygamber tarafından yakından tanınma imkanı olan birisiydi (bir sahabiydi). Yani Nebî'nin yabancı olduğu birisi değildi; yakınında olması hasebiyle hakkında şüphe taşınılamayacak bir kişi konumundaydı.

3. 2. Yezekkâ fiilinin 3. ayetten sonra 7. ayette tekrarlanması da bizim için bu noktada önemli bir ipucu olmaktadır. Bu fiil ilk olarak surenin baş tarafında مَا يُذْرِكُ لَعْلَهُ يَرْكَى ayetinde geçmektedir. İkinci geçtiği yer ise وَمَا

عَلَيْكَ أَلَّا يَرْكَى ayetidir. Bu ikinci ayetteki yezekkâ fiiliyle kastedilen kişinin müşrik adam olduğu hususu şüphe götürmez bir açıklığa sahiptir. Bu da bir karine olarak bize, tekrarlanan bu fiille aynı kişi üzerinde durulmuş olma ihtimalinin yüksek bir olasılık olduğunu göstermektedir. Zira bir pasajda aynı fiille, iki farklı insanın (yani hem saygı içinde Peygamber'e koşup gelen bir müminin, hem de inkarında direnen müstağni bir müşrikin) kastedilmesi, Kur'an'ı hikmetli üslubuyla örtüşebilecek bir yaklaşım olma özelliğine sahip görünmemektedir. Hasılı, surenin kontekstine biraz dikkatlice baktığımızda, Kur'an'ın yezekkâ fiilliyle aynı kişi üzerinde durduğunu rahatlıkla anlamış olacağız.

³⁷ - Bkz., İbn Hacer, *el-İsabe*, II, 523.

4. Abese Sûresinde Geçen Fiillerin Diğer Surelerdeki Benzer İfadelerle Karşılaştırılması Açısından.

Bu başlık altında ise biz önce Müddessir suresinin 18-25 ayetlerini ele alarak üç hususa dikkatleri çekmeğe çalışacağız.

إِنَّهُ فَكَّرَ وَقَدَّرَ {18} فَقَتَلَ كَيْفَ قَدَّرَ {19} ثُمَّ قَتَلَ كَيْفَ قَدَّرَ {20} ثُمَّ نَظَرَ {21} ثُمَّ عَبَسَ
وَبَسَرَ {22} ثُمَّ أَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَ {23} فَقَالَ إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ يُؤْتَرُ {24} إِنَّ هَذَا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ {25}

4. 1. Dikkat edilirse, Müddessir suresinde bir muannid inkarcı için kullanılan fiillerin hepsi Abese suresinde aynıyla veya müradifiyle yer almıştır. Şimdi, Müddessir suresinde geçen fiillerin karşısına Abese suresinde geçen fiilleri yazarak karşılaştıralım:

عَبَسَ وَبَسَرَ : عَبَسَ

أَدْبَرَ : وَتَوَلَّى

وَاسْتَكْبَرَ : اسْتَعْنَى

Bu tablo bize, iki ayrı surede aynı anlama gelen fiillerle söz konusu edilen zatın aynı kişi olduğunu veya aynı karakterde iki ayrı kişinin olduğunu göstermektedir. Burada hangi şikkın daha doğru olabileceği hususunda kesin bir şey söyleyememekle birlikte, kanaatimiz, aynı kişiden bahsedilmiş olmasıdır. Bu cümleden olmak üzere biz şimdi yerleşik kanaati savunanlara şu soruyu yöneltmek istiyoruz: Yüzünü ekşitti/surat astı anlamındaki 'abese' tabirini Kur'an bir yerde inatçı bir kafir için kullanırken diğer yerde nasıl olur da Hz. Peygamber için kullanılır?

Tevellâ fiili için de durum bundan çok farklı değildir. Kur'an-ı Kerim bu fiili Hz. Musa'nın (as) sunduğu mesajları reddeden Fir'avun ve erkanının durumlarını ifade için kullanır: "فَتَوَلَّى بِرُكْنِهِ وَقَالَ سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ" */Fir'avun erkanyla birlikte yüz çevirip 'o bir sihirbaz veya mecnundur' demişti.*³⁸ Gerçi bu fiil sadece Firavun için kullanılmamıştır, ancak, Kur'an'ın bu üslup içerisindeki yaklaşımı hep Firavun karakterliler için olmuştur.³⁹ Kur'an nasıl olur da birbiri ardınca böyle iki fiille, Hz. Peygamberi anlatmış olur ve bu fiilleri ona isnad eder? Ve yine nasıl olur da Kur'an-ı

³⁸ - Zariyat, 51/39.

³⁹ - Bkz., Bakara, 2/205; Taha, 20/48; Necm, 53/33; Mearic, 70/17; Ğaşiye, 88/23; Leyl, 92/16; Alak, 96/13.

Hakîm, dine/îmana karşı direnen inkarcıları nitelediği sıfatlarla dinin temsilcisi bir Peygamber'i vafeder?

Burada itiraz mahiyetinde yine birisi şöyle diyebilir: 'Kur'an, Hz. Peygamberin olumlu olan iki şeyden birini bırakıp diğerine geçmesini tevellâ fiiliyle ifade etmiştir.' Bu yaklaşım bizce isabetli değildir. Zira bu fiil Kur'an'da daha çok 'vahyî gerçeklere ve onu tebliğ edene kalben sırt çevirme' anlamında kullanılmıştır.⁴⁰ Musa Carullah, bu surede geçen 'tevellâ' fiiliyle ilgili olarak şöyle der:

Arap dili edebiyatıyla uğraşan biri şöyle diyebilir; Kur'an-ı Kerim Hz. Peygamberin davranışını müzavece⁴¹ üslubu gereği 'tevellâ' olarak nitelendirmiş olabilir. Mesela, "her kötülüğün cezası kendisi gibi bir kötülüktür" ayetinde görüldüğü gibi. Buna göre, mütekebbirin azgınlığı, tevellâ'nın (hakikatten yüz çevirmenin, haktan kaçmanın) en büyüğüdür. Bize göre, hikmetli ve matlub bir mana olmadıkça müzavece üslubu ile bir şey ifade etmek doğru değildir. ("Her kötülüğün cezası kendisi gibi bir kötülüktür" ayetinde böyle bir mana gözetilmiştir. Zira, hak ve meşru olan cezanın kötülük olarak isimlendirilmesi, affın daha faziletli olmasına delalet etmek içindir. 'Affetmeniz takvaya daha yakındır' (Maide, 5) ayetinde değinildiği gibi.)⁴²

4.2. Diğer taraftan bu iki sure arasında, karşılaştırılması gereken bir başka nokta daha söz konusudur. O da her iki surede de söz konusu edilen şahsın lanete/kahrolmaya müstehak bir insan olarak tanıtılmasıdır. Şöyle ki, Müddessir suresinde sözü edilen inkarcı şahsa قُلِّ قُلِّ cümlesiyle değinildikten sonra ardından onun 'bu ancak yapılagelen bir sihirdir; bu, ancak bir beşer kavlidir' sözleriyle vahyî gerçekleri inkar ettiğine vurguda bulunmaktadır. Abese suresinde ise, bu iki husus doğrudan bir cümlede dile getirilmektedir ki o da şu ayardır:

قُلِّ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ (Kahrolası İnsan! Ne inkarcıdır.) Bu da gösteriyor ki, her iki surede de söz konusu edilen şahıs, aynı inkarcı kişi veya aynı karakterde iki ayrı inkarcı şahıstır. Bu çerçevede şu ayrıntıyı da hatırlatmakta yarar mülâhaza ediyoruz. Kuran'da bu üslupta ("kutile..kahrolası.." şeklinde) geçen ifade kalıpları dört yerde sınırlı olarak geçmektedir. Bunlardan ikisi

⁴⁰ - Tevella fiili burada ilk anlamıyla da ele alınmış olsa, bu, yine Hz. Peygamber'e yakışan bir durum olmayacaktır. Yani bu fiili cismen bir sırt çevirme (oradan ayrılıp gitme), şeklinde düşünülse bile, bu, savunulan yorumun haklılığını destekleyici bir delil olmaz. Çünkü böyle bir yaklaşım, Peygamberin 'görevden kaçması' gibi bir anlamı akla getirir ki bu da onun görev sorumluluğuyla telif edilemez.

⁴¹ - Müzavece, birşeye cevap verirken aynı kelime ve cümleleri (aynı dil ve üslubu) kullanmaktır. (Çev.)

⁴² - Carullah, *Kitabu's-Sunne*, s. 43.

'kutile'l-harrâsûn'⁴³ ve 'kutile ashabu uhdûd'⁴⁴ dur ki, doğrudan bir topluluğu söz konusu eder. Diğer ikisi ise, üzerinde durmaya çalıştığımız Müdessir ve Abese suresinde geçer ki buralarda muhatap çoğul değil tekidir. Buradan şu noktaya gelmek istiyoruz: Abese suresinde "kutile../kahrolası.." şeklinde geçen ifadenin tekil olarak benzeri sadece Müdessir suresinde geçmektedir.

4.3. Kur'an'ın, tevellâ fiilini, inkarcıların durumunu yansıtan ifadelerle birlikte zikretmesi de bize onun bu üsluptaki anlam içeriğiyle ilgili bir fikir vermiş olmaktadır. Mesela, عَبَسَ وَتَوَلَّى cümlesinde görülen bu birlikte zikrediliş ⁴⁵ كَذَّبَ وَتَوَلَّى ve ⁴⁶ أَذْبَرَ وَتَوَلَّى şeklinde gelen ayetlerde de görülmektedir. Dikkat edilirse tevellâ fiili bu gibi yerlerde 'vahyî gerçeklere ve onu tebliğ edene sırt çeviren' anlamında kullanılmaktadır.

5. Hadis Kaynaklarında Geçen İfadeler Açısından

Bu surenin nüzûl sebebi ile alakalı olarak tefsir kaynaklarında anlatılanları şöylece özetleyebiliriz: Hz. Peygamber Utbe b. Rabia, Ebu Cehil ve Ubeyy b. Halef gibi Kureyşin ileri gelenleriyle oturmuş olanlara, dinî tebliğ ediyordu. O, tam mevzuya yoğunlaşmış, onlara birşeyler anlatıyordu ki, gözleri görmeyen Abdullah İbn Ümmi Mektum isimli bir zat içeriye girdi ve Allah Rasûlü'ne 'ya Rasûlellah beni irşad et' dedi. O, bu sözü birkaç kere tekrar edince Hz. Peygamber sözünün kesilmesinden rahatsız olarak yüzünü döndü ve biraz evvel konuşmakta olduğu mevzuya devam etti. Peygamber'in bu tutumu onun uyarılmasına sebep oldu.⁴⁷ Tefsir kaynaklarında anlatılanların hûlasası bundan ibaret olmaktadır. Bazı tefsirlerde, Hz. Peygamberin bu hadiseden sonra İbn Ümmi Mektum'u gördüğünde ona ikramlarda bulunarak 'merhaba ey Rabbimin beni kendisi sebebiyle itab ettiği kişi' dediğine de yer verilir.⁴⁸

Bu hadiseyi, muteber hadis kitapları içinde sadece İmam Malik'in *Muvatta'*ı ve Tirmizî'nin *Sünen*'inde görmekteyiz. Onların tahriçlerinde de olay bu şekilde sunulmamıştır. Şimdi bir mukayese imkanı vermesi için bu iki hadis kitabındaki rivayetlere yer verelim. Hişam b. Urve'nin babasına isnad edilerek *Muvatta'*'da yer alan rivayet şöyledir:

⁴³ - Zariyat, 51/10.

⁴⁴ - Burûc, 85/4.

⁴⁵ - Bkz., Taha, 20/48; Kıyame, 75/32; Alak, 96/13.

⁴⁶ - Mearic, 70/17.

⁴⁷ - Bkz., Taberî, İbn Cerîr, *Camiu'l-Beyan*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1995, XV, 66; Kurtubî, Ebu Abdillâh, *el-Cami'*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1993, XIX, 138; Beyzavî, el-Kadî, *Envârü'l-Tenzil* ('*Hasiyetü Şeyhzade*' kenarında), Hakikat Kit., İstanbul 1991, IV, 523-4; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Kahraman yay., İstanbul 1985, VIII, 288; Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Kitab., İstanbul 1978, VIII, 5570-2.

⁴⁸ - Mesela bkz., Kurtubî, *age.*, XIX, 138; Beyzavî, *age.*, IV, 523.

Abese ve tevellâ, a'mâ İbn Ümmi Mektum hakkında nazil oldu. O, (bir gün) Peygamber'e (sav) gelerek 'ya Muhammed, sana yakın olabileceğim bir yeri işaret buyur da orada oturayım (istednini)' dedi. O sırada Nebî'nin (sav), yanında müşriklerin büyüklerinden birisi vardı. Nebî (sav), ondan dönüp (i'raz) diğerine (müşrik adama) yönelerek (ikbal) şöyle diyor: 'Ey fulanın babası, bu sana söylediklerimde bir zarar/mahzur (be's) görüyor musun? O, (kendileri için) kan (akıtılan putların) hakkı için hayır' dedi. İşte bunun üzerine bu sure nazil oldu.⁴⁹

Tirmizî'nin Sünen'inde tahriç ettiği rivayetdeki ifadeler de bir cümlesi hariç olmak üzere hemen hemen aynıdır. Şu kadar ki, Tirmizî'nin rivayetindeki senedin başında Hz. Aişe bulunur. Şimdi Tirmizî'nin 'garib hasen bir hadis' olarak nitelediği rivayetine bakalım:

Abese ve tevellâ, a'mâ İbn Ümmi Mektum hakkında nazil oldu. (Bu kişi) Rasulullah'a (sav) gelerek 'ya Rasulellah, beni irşad et' dedi. O sırada Rasulullah'ın (sav), yanında müşriklerin büyüklerinden birisi vardı. Rasulullah (sav), ondan dönüp (i'raz) diğerine (müşrik adama) yönelerek (ikbal) şöyle diyor: 'Sana söylediklerimde (aleyhine olabilecek) bir zarar/mahzur (be's) görüyor musun? O, 'hayır' dedi.⁵⁰

İlk bakışta, tefsir kaynaklarında geçen bilgilerin, bu iki hadis kitabında geçenlerle birkaç yönden farklılık arzettiğini görmekteyiz. Bunları maddeler halinde sıralamak gerekirse: 1. Mevcut hadis rivayetlerinde yalnızca 'Rasulullah (sav), ondan dönüp (yu'ridu) diğerine yönelerek (yukbilu) şöyle diyor (du.)' denilir. Ancak tefsir kaynaklarında, a'mâ kişinin Hz. Peygamberin sözünü kesmesiyle Nebî'nin (sav) bundan rahatsızlık duyduğu (kerihe kat'a kelamihi)' gibi bir cümleye hep vurguda bulunulur. 2. Yine tefsirlerimizin birçoğunda 'İbn Ümmi Mektubun, sözünü birkaç kere devam ettirdiği' belirtilirken, söz konusu hadis rivayetlerinde böyle bir ifade görülmez. 3. Bu iki rivayette, Hz. Peygamber'in 'merhaba ey Rabbimin beni kendisi sebebiyle itab ettiği kişi' şeklinde bir ifade yer almazken tefsirlerin bazısında bu ifadeler de yer verilir. 4. Son olarak bu mukayese içerisinde hatırlatmamız gereken bir diğer önemli nokta da şudur: Tefsir kaynaklarında, bu surenin Hz. Peygamber'in a'mâ'ya yüzünü ekşitip sırtını dönmesi sebebiyle nazil olduğu belirtilirken, gerek İmam Malik'in Muvatta'nda, gerekse Tirmizî'nin Sünen'inde bu kesinliği ortaya koyacak bir ifadeye rastlanılmaz. Her iki hadisin baş kısmında geçen cümle şundan ibarettir: Abese ve tevellâ (ile başlayan bu sure) İbn Ümmi Mektum hakkında nazil oldu. Bizim, farklılıkları sayıp dökmemizin sebebi, müfessirlerimizin iyi niyetle yapmış oldukları yorumların hadis rivayetlerindeki mevcut ifadelerle birebir örtüşmediğini göstermek içindir.

⁴⁹ - Muvatta, Tefsîru'l-Kur'ân, 8.

⁵⁰ - Tirmizî, Tefsîr-u sûre (80) 1.

Burada denilebilir ki 'hadislerle tefsir metinlerini karşılaştırma isabetli bir yaklaşım değildir.' Bizce bunda bir mahzur düşünülmemelidir. Zira müfessirlerimizin pekçoğu varmış oldukları sonucu/yorumu ilgili rivayetlere dayandırarak yapmışlardır.⁵¹ Bu da söz konusu rivayetlerin yeniden değerlendirilmesi lüzumunu ortaya koymaktadır. Burada vurgulamak istediğimiz husus şudur ki onların ilgili hadis rivayetlerini zikrederek yapmış oldukları yorumlar, o rivayetlerde yer alan ifadelerin maksadını aşan bir yorum olmuştur. Şimdi bu açıdan ilgili rivayetlerdeki ifadelere bir göz atalım.

Şurası gayet açıktır ki iki rivayette de surenin sebab-i nüzulünün İbn Ümmi Mektum olduğu vurgulanmıştır. Özellikle bu rivayetlerde geçen şu iki cümle dikkat çekmektedir. Birincisi: Rasulullah (sav), ondan dönüp (yu'ridu) diğerine yönelerek (yukbilu) şöyle diyor (du.) Diğer, 'Abese ve tevellâ (ile başlayan bu sure) İbn Ümmi Mektum hakkında nazil oldu.'

a. Birinci cümleyle ilgili olarak:

1. Dikkat edilirse İmam Malik'in *Muvatta'*nda '*beni irşad et veya bana Allah'ın sana öğrettiklerinden öğret*' gibi bir cümle geçmemektedir. Bu rivayette '*istednîni*' fiili geçer. İstednâ fiil olarak, 'birisinden, yakınında olmayı talep etmek'⁵² anlamına gelir. Bu cümleden olarak '*istednîni*' şeklinde rivayette yer alan ifadeyi biz, '*beni, sana yakın oturabileceğim bir yere aldır/istet*' veya '*bana yakınında oturabileceğim bir yeri işaret buyur*' olarak tercüme ettik.⁵³ Esasında bu zat, a'ma olduğuna göre, geldiği mecliste onun böyle bir talepte bulunması daha makul görünmektedir. *Muvatta'*'da geçen cümleyi bize tercih ettirici nokta şudur:

Peygamberi ilk tanıyanlardan birisi olması ve de eşi vesilesiyle ona yakınlığı bulunan bir sahabi olarak İbn Ümmi Mektum, tebliğde/irşadda bulunan bir Peygamber'in konuşmasını dağıtıp '*ya Resulellah beni irşad et*' demesi bize çok da makul gelmemektedir. Çünkü Kur'an-ı Kerim, birçok ayetiyle, müslümanlara Peygamberin huzurunda takınılması gereken adabı talim etmişti; onun yanına ne zaman girilecek, yanında ne kadar oturulacak ve ses tonu nasıl ayarlanacak gibi hususlar inanlara bizzat Allah tarafından öğretiliyordu⁵⁴, dolayısıyla ilklerden olan bir sahabi'nin⁵⁵ bunlardan habersiz

⁵¹ - Bu çerçevede A. Nedim Serinsu'nun önemli bulduğumuz şu açıklamasına yer vermek istiyoruz: Nüzûl ortamına ait bu rivayetler, ayetin anlaşılması çabası sürecinde manasının kapsamına giren rey ve icthad ile misal getirmeye imkan veren haberlerdir. Rivayetlerin sigaları ve üsluplarından da anlaşılacağı üzere ravî, nüzûl asrında vukû bulmuş bir olaya ya da kendi dönemlerinde meydana gelen bir hadiseye anlamı uygun düşen bir ayeti, kendi yargısı/reyi ile alaka kurarak nakletmiştir. (Bkz., Serinsu, A. Nedim, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûlün Rolü*, Şule yay., İstanbul 1994, s. 129.

⁵² - Bkz., İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, IV, 419.

⁵³ - Nitekim bu kelimenin izahı sadedinde Muhammed Fuad Abdulkâfi de dipnota bu anlamı düşmüştür. (Bkz., *el-Muvatta*, Daru'l-Hadîs, Kahire tsz., I, 180).

⁵⁴ - Bkz., Ahzab, 33/53; Nur, 24/58; Hucurat, 49/2-3.

olması düşünülemez. Bu itibarla bu noktada a'mâ bir sahâbi için en uygun olabilecek talep, geldiği mecliste Peygamberden daha iyi istifade edebilmek için yakında oturabileceği bir yeri talep etmesidir. Burada itiraz mahiyetinde şöyle diyenler çıkabilir: 'O son tahlilde gözü görmeyen bir kişiydi, dolayısıyla bir kısım incelikleri gözetmesi ondan beklenmemelidir.' Bu neviden bir itiraz da tutarlı olamaz, zira gözün görmemesi, inceliklerin/hassasiyetin yokluğunu veya zayıflığını gerektirmez, bilakis bu insanların bu türden duygularının daha da gelişmiş olduğu bilinen bir vaki'dir. Buna bağlı olarak hatırlatmada yarar gördüğümüz bir diğer nokta da şudur. Bu sahâbî, özelliği ve idare istidadı olan biri olmalıdır ki Hz. Peygamber sonradan onu Medine'de kendi yerine birçok kere vekil bırakmayı uygun görmüştür.⁵⁶

⁵⁵ - Abdullah İbn Ümmi Mektum, bu ayetlerin yorumu münasebetiyle kendisinden sıklıkla söz edilen birisi olmuştur. Ancak kendisini tanıdığımızı zannettiğimiz bu sahâbi hakkında bilgilerimiz, daha çok kafamızda şekillendirdiğimiz düşüncelere dayanmaktadır. Bu vesileyle biz kısa da olsa burada Abdullah İbn Ümmi Mektum'u tanıtmaya çalışacağız. Gerek İbn Sa'd, *el-Tabakatu'l-Kübra* isimli eserinde, gerekse İbn Hacer *el-İsabe fî Temyizi's-Sahabe*, adlı kitabında onunla ilgili bütün rivayetleri toplamışlardır. Bir çok rivayetin yer aldığı bu iki eserden hareketle onunla ilgili bilgileri şöyle özetleyebiliriz: 1. Kureyş kabilesine mensup bulunan Abdullah İbn Mektum Mekke dönemi ilk müslümanlarından, 2. İbn Hacer'e göre bu sahâbî, Hz. Hadice'nin dayısının oğludur, 3. Hz. Peygamberden önce Medine'ye hicret etmiştir; İslam'ı öğretmek için Mus'ab b. Umeyr'den sonra Medine'ye hicret eden ikinci kişi olmuştur (Bedir'den sonra hicret ettiğini bildiren bir rivayet olsa da öncelikli olarak kabul edilen görüş birincisidir), 3. Hz. Bilal'in yanında müezzinlik yapan kişidir, 4. Hz. Peygamber, Medine döneminde birçok gazvede onu yerine vekil olarak bırakmıştır. (Her iki eserde de '13 kez' ifadesinin yer aldığını bildiren bir rivayet vardır.), 5. Kadisiye'de savaşa iştirak etmiştir. İbn Sa'd' göre Medine'ye döndükten sonra, İbn Hacer'e göre ise orada vefat etmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Sa'd, *el-Tabakatu'l-Kübra*, IV, 205; İbn Hacer, *el-İsabe*, II, 523.) Şimdi, bu bilgilerin ışığında bu zat ile ilgili olarak şu sorumuza cevap verilmesini talep edeceğiz: Konuşmakta olan iki insanın sözünü kesmeyi sıradan insanların bile çoğu edep dışı bir durum olarak görüp dikkat etmeye çalışırlarken nasıl olur da, Peygamberi yakından tanıyan ve ona erken bir dönemde iman etmiş İbn Ümmi Mektum gibi bir sahâbî dini anlatan bir Peygamber'in sözünü kesip 'bana, Allah'ın sana öğrettiklerinden öğret, beni irşad et' gibi sözlerle müdahalede bulunur? Doğrusu, gözlerin görmemesi, ne kulakların işitmesine ve ne de aklın kendisinden beklenen makul tavır seçilemesine engel teşkil eder. Nitekim, -yukarıda da hatırlatmış bulduğunuz üzere- İmam Malik'in Muvatta'nın yer alan rivayette, İbn ümmi Mektum'a atfedilen bu türden bir cümleye yer verilmez. Orada bu zata isnad edilen sadece şudur: "Ya Muhammed, beni, sana yakın oturabileceğim bir yere aldır/istet (istednî)."

⁵⁶ - Yine itiraz mahiyetinde burada şöyle diyenler çıkabilir: 'Savaşamayacak olan birisi olması hasebiyle o gün onun Medine'de vekil bırakılması gayet doğal bir hadiseydi.' Bizce bu yaklaşımın belli bir haklılığı söz konusu olsa da tümüyle tutarlı olduğu söylenemez. Çünkü, her a'mâ bir Peygamber'in yerine vekil olarak bırakılamaz, onun bu vekaleti götürebilecek bir kısım özelliklere sahip olması gerekir. Kaldı ki, bu zat savaşı isteyen ve bunun da hakkından gelen birisidir. Nitekim, İbn Ümmi Mektum Kadisiye'de savaşa katılmış ve şehit olmuştur. (Bkz., İbn Hacer, *el-İsabe*, II, 523.) Bu çerçevede hatırlatılmasında yarar gördüğümüz diğer bir nokta şudur: Hz. Peygamber çıktığı gazvelerde yerine sadece a'ma veya benzeri özre sahip kişileri bırakmamıştır. O, Hz. Ali gibi istidatlı ve çok iyi savaşçı birisini de böyle bir amaçla yerine vekil tayin etmiştir.

Bu rivayetle ilgili olarak özetle ifade etmek gerekirse: Muvatta'da geçen cümlelerden 'İbn Ümmi Mektum Hz. Peygamberin yanına geldi ve ondan talep ettiği bir şeyle sözünü kesti, Nebi de, onun, sözünü kesmesinden ötürü yüzünü ekşitip sırtını döndü' gibi bir anlam çıkarılamaz. Bizce böyle bir anlam ta baştan abese ve tevella fiillerinin Hz. Peygambere raci olduğu ön kabulünden hareketle, yapılmış bulunan bağımlı yorumlardan ibarettir. Çünkü bu rivayette de Hz. Peygamberin yüzünü ekşittiğine ve ondan rahatsız olduğuna dair açık bir ifade mevcut değildir.

2. Bu konuyla ilgili olarak Tirmizî'nin sened açısından zayıf bulunan rivayeti de esas alınsa, iddia edilen yorumlar için yine açık bir delil bulunamayacaktır. Burada da, biz, en fazlasıyla şu kadarının denebileceği kanaatindeyiz: 'Hz. Peygamber gelip yakınında oturan a'mâ ile ilgilenemeden konuşmakta olduğu kişiye dönüp onu irşada devam etti.' Zira, -Musa Carullah'ın da önemle vurguladığı üzere- Hz. Peygamber onu tanıyor ve onun hayırlı birisi olduğunu biliyordu.⁵⁷ Yani, bu konuda onun kendisini anlayışla karşılayabilecek birisi olduğu hususunda bir endişe duymuyordu. Şayet bu mevzuda bir endişe taşımış olsaydı, şefkat edilmeye ziyadesiyle muhtaç olan İbn Ümmi Mektum'a, müşrik zatla konuşması bitinceye kadar kendisini biraz beklemesini ona söylerdi. Netice olarak, bu rivayetten de 'Peygamber yüzünü ekşitip sırtını döndü' şeklinde bir anlam çıkarılamaz. Vurgulamağa çalıştığımız hususu özetle ifade edecek olursak: İlgili iki rivayetin ifadelerinden hareketle, 'Hz. Peygamber, sözünü kesen İbn Ümmi Mektum'dan rahatsız olmuştur' gibi bir sonuca gidemeyiz. Hz. Peygamberin burada a'mâ'dan müşrik olan kişiye yönelişinin sebebi, onun, içinde o kişi için taşıdığı ümidin sevgiyle konuyu soğutmadan, kaldığı yerden tebliğine devam etme arzusundan başka bir şey değildir. Nitekim ilk iki ayetin ardından gelen şu ayet Hz. Peygamberin o kişiye yönelik içinde taşımakta/korumakta olduğu ümidine işaret etmektedir: "(Ey Nebi), onun belki arınacağını yahut alacağını öğüdün kendisine bir yarar sağlayacağını sana kim bildirdi?"⁵⁸

b. İkinci cümleyle ilgili olarak

İlgili ikinci cümleyi tekrar hatırlayacak olursak: 'Abese ve tevellâ (ile başlayan bu sure) İbn Ümmi Mektum hakkında nazil oldu. Evet, bu cümle gayet açık bir şekilde, surenin nüzul sebebinin İbn Ümmi Mektum olduğunu bildirmektedir. Ancak bunu nasıl anlamalıyız? Biz bu sebebi, -surenin başındaki 'abese' ve tevella' fiilleriyle kastedilenin Hz. Peygamber olduğu ön kabulünden hareketle- 'Hz. Peygamberin, ona surat asıp sırt çevirmesi' olarak anlamıyoruz. Bizim, gerek Hz. Peygamberin yüce/kerim ahlakından, gerekse

⁵⁷ - Carullah, *Kitabu's-Sunne*, s. 42. Zira bu sahabe, İbn Hacer'in de *el-İsabe*'sinde belirtmiş olduğu üzere, Hz. Peygamberin ilk eşinin (Hz. Hatice'nin) dayısı oğluydu ve de İslama ilk girenlerdendi. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İbn Hacer, *el-İsabe*, II, 523-24.

⁵⁸ - Abese, 80/3.

surenin ilgili pasajının anlam bütünlüğü ve gramatik yapısından⁵⁹ edindiğimiz fikirden hareketle kanaatimiz şudur:

Hiz. Peygamberin müşrik muhatabı üzerindeki ısrarı, -sözünden ve atmosferinden nasiplenmek için yanına istekle/koşarak gelen- İbn Ümmi Mektum'un bir süre bekletilmesine yol açmıştı. İşte bu durum surenin inmesine sebep olmuştu.⁶⁰ Açıktır ki bu sureyle Hiz. Peygamberin kendi seviyesinden dikkati çekilmişti; a'mâ kişinin bekletilmesine rıza göstermeyen Allah tarafından uyarılmıştı. Ancak, bu uyarı, -inkarında direnen kişinin durumunu anlatan 'abese' ve 'tevellâ' ifadeleriyle değil- şu ayetlerle yapılmıştı: "(*Sen ki ey Nebi,*) (*hidayete*) *ihtiyaç hissetmeyene yöneliyorsun...Haşyet/saygı içinde koşup sana gelenle ise meşgul olmuyorsun.*"⁶¹

Bu ayetlerle bir taraftan Hiz. Peygambere, hidayete ihtiyaç hissetmeyip inatla direnen birisi üzerinde artık ısrar etmemesi⁶², diğer taraftan da kendisine koşarak geleni bu tip inkarcılardan ötürü bekletmemesi mesajı

⁵⁹ - Bu iki hususu makalemizde 1. ve 2. iki başlıklar altında ele alacağız.

Hiz. Peygamber, diğer insanlar için olduğu gibi, Kureys'in ileri gelenlerini de kazanmak, onların kalplerini İslam'a ısındırmak için çaba sarfetmeyeydi, zira bu onun risaletinin gerektirdiği bir görevdi. O bu kutlu görevini -gerek engin şefkatinin sevgiyle, gerekse onlardan birisinin müslüman olmasıyla onlara bağlı kişilerin de topluca iman edebilecekleri ümidiyle- kendisini tüketircesine yerine getirmeye çalışıyordu. Nitekim Allah (c.c.), raûf ve rahîm olarak nitelendirdiği Peygamber'inin bu diğergamlığının boyutunu şu ifadelerle dikkatlerimize arzeder: "*Onların söylediği şeyler yüzünden senin canının sıkıldığını biliyoruz.*" (Hicr, 97); "*Onlar iman etmiyorlar diye neredeyse, üzüntüden kendini yiyip tüketeceksin.*" (Şuara, 3); "*Onlar bu söze (Kur'an'a) iman etmiyorlar diye, arkalarından neredeyse kendini harab edeceksin.*" (Kehf, 6)

Esasında Hiz. Peygamber'in ümmeti üzerindeki ısrarı onun merhamet ve vefasını göstermiş olması bakımından takdire şayan bir durum olmaktadır. Nitekim Musa Carullah bu noktadan hareketle, 'bu surede zannedildiği gibi, Hiz. Peygamber kınanmamış; bilakis övülmüştür' der. (Carullah, *age*, s. 42) Şu kadar ki Allah (cc.), ondan hidayete ihtiyaç hissetmeyenler üzerinde ısrarcı olmamasının bir yarar sağlamayacağını dolayısıyla bu düşüncesinden vazgeçmesini ondan açıkça istemiştir. Bu hususu Abese suresinin muhtevasında gördüğümüz gibi, diğer bir çok ayette de açıkça görürüz: "*Sana düşen yalnızca tebliğdir.*" (Al-i İmran, 20); "*(Ey Nebi,) sen sadece hatırlat/öğüt ver. Sen onlar üzerinde bir zorlayıcı değilsin. (Ancak) sırt çevirip inkar edenlere (şunu hatırlat ki böylelerine) Allah büyük bir azapla karşılık verecektir.*" (Şaşiye, 21-24)

⁶⁰ - Bu noktaya Musa Carullah önemle vurguda bulunur. Bkz., Carullah, *Kitabu's-Sunne*, s. 43-44.

⁶¹ - Abese, 80/5-10.

⁶² - Allah Rasûlünün bu ısrarını, sureni şu ayeti açık hale getirmektedir: أَمَّا مَنْ اسْتَعْنَىٰ فَأَنْتَ لَهُ

فَصَدَّقَ (O istiğna gösterene (hidayete ihtiyaç hissetmeyene) gelince, sen ona yöneliyorsun). Elmalılı Hamdi Yazır, ayette geçen 'tesaddâ' fiilinin anlamıyla ilgili olarak şunları kaydeder: Bu fiil, ya 'saded'den, yahut 'sadâ'dan olabilir. Evvelkinde 'sen onun sadedinde oluyorsun, yani ona ikbal ve teveccüh gösterip onun irşad ve ıslahına uğraşıyorsun' demek olur. İkincisinde ise 'sen ondan bir sada/ses bekliyorsun -dağdan, taştan sesin yansımaları beklemek gibi- sesinin ondan yansımaları gözetiyorsun' demek olur. (Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 5576.)

veriliyordu. Böylece Hz. Peygambere bu noktada takip etmesi gereken ahsen bir yol (ilahî rızaya daha uygun bir yol) gösteriliyordu. Bu bağlamda bir hususa daha açıklık getirmemiz yararlı olacaktır. Hz. Peygamberin, Kureyş'in önde gelen bir şahsı üzerinde ısrarcı olması, onu, ibn Ümüm-i Mektum'dan daha üstün tuttuğu için değildi. Hz. Peygamberin düşüncesinde ağırlığını hissettiren husus ihtimal ki şuydu: Zahirî sebepler açısından Ebu Cehil, Ebu Leheb, Utbe b. Rabia veya Velid b. Muğire gibi birisinin inanması halinde, bütün bir Mekke halkının iman etmesi muhtemeldi. O, bu mülâhaza ile onların iman etmeleri için ısrarcı olmuştur. İşte bu noktada, Abese suresi'nin inzaliyle ona, ilgili muhatabın üzerinde daha fazla durmaması gerektiği bildirilmiştir.

Bu çerçevede hatırlatılması gereken bizce bir diğer önemli nokta da şudur: Hz. Peygamber, 'acaba görevimi hakkıyla ifa edebildim mi?' türünden bir endişe taşımış olmalı ki "(*Sen ki ey Nebi,*) (*hidayete*) ihtiyaç hissetmeyene yöneliyorsun" ayetinin ardından, "*onun arınmamasından ötürü, senin bir için sorumluluk yoktur: وَمَا عَلَيْكَ أَلَّا يَزَكِّي*" cümlesine yer verilmiştir. Bu ayetle, onun bu konuda müsterih olması gerektiği ifade olunmuştur. Ayrıca, bu ayetlerle, böylesi muannid inkarcıları ısrarla imana teşvik etmenin zaman ve güç kaybı olacağına da işaret edilerek risalet ve tebliğ heyecanının sadece bunlara has kılınmaması istenmiştir.

Bu olayı yorumlayan müfessirlerimizin hiç şüphesiz ki en birinci kaynakları hadis rivayetleri olmuştur. Nitekim müfessirlerimizin birçoğu bu hadisi ilgili yerlerde zikretmişlerdir. Ancak üzülererek belirtelim ki Hz. Peygamberin tutum ve davranışlarıyla ilgili ayetleri büyük bir dikkatle tefsir etmeye çalışan müfessirlerimiz bu olayla ilgili olarak aynı hassasiyeti ortaya koymamışlardır.⁶³ Dahası, müfessirlerimiz hadislerdeki ifadelerin anlam sahasını aşan izahlara girişmişlerdir. Bizce bunun sebebi, gerek Muvatta'da gerekse Tirmizi'nin Sünen'indeki 'Abese ve tevellâ (ile başlayan bu sure) İbn

⁶³ - Görülen o ki bu olayla ilgili olarak erken dönem müfessirlerimizin yorumlarını, sonrakiler tartışmaya açma lüzumu görmeden olduğu gibi aktarmışlardır. Buna, erken dönem yorumcularının şöhretlerinin arkadan gelenler üzerinde bırakmış olduğu etki ve hüsn-ü zannın sebep olduğu söylenebilir. Nitekim bu bağlamda 'İbn Ebî Hatim (ö. 327/939) Tefsiri' örneği üzerinde bir literatür incelemesi yapan M. Akif Koç şunları ifade eder: İbn Ebî Hatim'in tefsirinde doğrudan kendi görüşlerine ya da tercihlerine hemen hemen hiç rastlanmaz. O, yalnızca kendinden önceki tefsir ivayetlerini derlemeyi gaye edinmiş, bunda da başarılı olmuştur. Hatta onun, kendisini, görüş beyan etmemek için zorladığı bile söylenebilir. Bu durumda, onun, Kur'an Tefsiri konusunda kendisi için belirlediği ilkelere sadık kaldığını söylemeliyiz. Ancak meşhur bir müfessirin tefsiri elimizde olduğu halde ona ait Kur'an yorumlarına ya da en azından rivayetler arasındaki tercihlerine vakıf olamayışımız doğal olmasa gerektir. İbn Ebî Hatim'in ilkelerine bağlılığı konusunda başarılı bulunması, onun tefsir anlayışının tümüyle onaylanmasını gerektirmemelidir. (Koç, M. Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitabiyat yay., Ankara 2003, s. 157.)

Ümmi Mektum hakkında nazil oldu' cümlesinde yatmaktadır. Yukarıda da üzerinde özenle durduğumuz üzere, bu cümle onları 'abese' ve 'tevellâ' ifadelerinin Hz. Peygamber'e raci olacağı kanaatine sevketmiştir. Diğer taraftan onlar "(Sen ki ey Nebi, hidayete) ihtiyaç hissetmeyene yöneliyorsun.. Sana saygıyla koşarak gelenle ise meşgul olmuyorsun" ayetlerini de bu kanaatlerini pekiştiren bir delil olarak algılamışlardır. 'Abese' ve tevella' ifadeleriyle kastedilenin başka birisinin olabileceği ihtimaline karşı kapıları kapayan müfessirlerimiz, sonunda, -hadislerde olmamasına rağmen- zihinlerindeki tabloda beliren boşlukları doldurmaya çalışmışlardır.

Yapılan İzahlar Işığında Önerdiğimiz Meâl

1-2. (Ey Nebi, sen de gördün ki), o (kibirli adam), yanına a'mâ (biri) geldi diye rahatsız olup surat astı ve (sonra) sırtını dönüp gitti.

3-4. (Ümitlenip üzerinde ısrarla durduğun o inkarcının) belki arınacağını yahut alacağı öğüdün kendisine bir yarar sağlayacağını sana ne/kim bildirdi?

5-7. (Sen ki ey Nebi, hidayete/irşada) ihtiyaç hissetmeyene (ısrarla) yöneliyorsun. (Bilmiş ol ki artık) onun arınmamasından sana ait bir sorumluluk yoktur.

8-10. (Kalbi) haşyet/saygı içinde koşup sana gelenle ise, (kendini o inkarcıya odaklamandan ötürü) meşgul olmuyorsun.

11-16. Hayır, hayır; o ayetler (sadece gerçekleri) hatırlatıcı bir öğüt kaynağıdır. Artık isteyen/dileyen ondan öğüt alır. O ayetler ki, yükseltilmiş temiz sahifelerde çok değerli elçilerin elleriyle yazılmıştır.

17-23. Kahrolası o insan, ne de inkarcıdır. (Yaratan) onu ne (tür bir şey)den yaratmış, (hiç düşünmez mi?) O (Yaratan ki) onu(n aslını) bir nutfeden/spermadan yarattı. Sonra (gececeği merhaleleri) takdir edip ona yolunu kolaylaştırdı. En sonunda (ise) öldürüp (verdiği hayatı geri alıp) kabre koyacaktır. Sonra dilediği vakitte onu diriltecektir. Hayır, hayır; (başından sonuna bütün hayatı O'nun kudret elinde şekillenmekte olan o) insan, (Yaratan'ın) emrettiğini hala yapmadı.

Sonuç

Makalemizde, izahına çalıştığımız bu konuyu özetlememiz gerekirse: Bu surede Hz. Peygamber'in Allah tarafından dikkatinin çekildiği açıktır. Ancak, bu duruma sebep olan husus, iddia edildiği gibi, onun, bulunduğu meclise kendisinden yararlanmak için gelen a'mâyâ (Abdullah İbn Ümmi

Mektum'a) karşı, sergilemiş olduğu zannedilen bir yüz ekşitme ve sırt çevirme değildir.

Çalışmamızda da ayrıntılı olarak durduğumuz üzere, bu tavırları sergileyen kişinin, kibrine yenik düşmüş müstağni müşriklerden birisinin olması güçlü bir ihtimal olarak gözükmektedir. Gerek Kur'an'da gerekse muteber hadis kitaplarında bu sıfatların Hz. Peygamber'e atfedilmesini haklı kılacak açık bir delil mevcut değildir.

Bize göre, Abese suresinin nazil olmasına sebep olan husus, Hz. Peygamber'in sonuç almak istediği kibirli müşrik üzerinde ısrarcı olması ve de buna bağlı olarak istemeksizin İbn Ümmi Mektum'u bekletmiş olmasıdır. Nitekim bu durum "(Sen ki ey Nebi) istiğna gösterene yöneliyosun.. Sana saygıyla koşarak gelenle ise, meşgul olmuyorsun" ayetleriyle tasrih edilmiştir.

Aksi bir düşünce, ne Hz. Peygamber'in yüce ahlakıyla örtüşür ne de surenin 3. ayetinin nahiv kuralları açısından izahını makul kılar. Bu iki önemli husus yanında başka delil ve karineler de söz konusudur ki bunlar da, bu iki ifadenin Hz. Peygamber'e atfedilmesinin isabetli bir tevcih olamayacağını gösterirler.

Yeni bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuz bu çalışmamızla biz, Hz. Peygamber'in yüce ahlakıyla örtüşmeyen bir tefsirin isabetli olamayacağı üzerinde durduk. Bu vesileyle, araştırmacı ve akademisyen dostlarımızdan, gerek geçmişte gerekse bugün, yerleşik kanaati savunanların görüşlerinin, - birkaç açıdan ortaya koymaya çalıştığımız- bu tevcihten daha kesin olmadığı hususunu dikkate almalarını ve de baştan her iki tevcihe düşünce adabı gereği eşit seviyede bakmalarını bekliyoruz.